

НОВІШІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ НА ТЕРЕНІ БІЛОЦЕРКІВЩИНИ

Валерія Козловська

У межах свого сьогочасного адміністративного поділу Білоцерківська округа мало вистудіювана археологічною стороною. Щоправда, спробу підсумувати археологічні пам'ятки і цієї території ми маємо в археологічній мапі Київщини В. Антоновича¹⁾. Та ці відомості не повні й не завжди точні (наслідок збирання матеріалу через місцеві установи— волості тощо). Систематично археологічних пам'яток на цій території теж не досліджено. Можна відзначити тільки окремі розкопи, переведені у минулому. Напр., р. 1887 В. Антонович розкопав 33 могили з могильника у 950 могил біля с. Буки (Вел. полов. р.); у р. 1891 він же дослідив близько с. Пилипчи (Білоцерк. р.) 9 могил. Наприкінці 90 р.р. XIX ст. та на початку XX ст. В. Хвойка виявив у с. Ромашках (Ракирянськ. р.) цвинтарище доби римських впливів та могили слов'янської доби й почав досліджувати велике слов'янське городище поблизу села Шарки (того самого району). Зазначені розкопи не були зв'язані з вивченням усіх пам'яток певної території, а мали випадковий характер дослідів над окремими археологічними спорудженнями. Після Жовтневої революції в Білій Церкві засновано музей (за допомогою місцевого аматора старовини урядовця С. Л. Дроздова); музей почав збирати місцеву старовину різних часів як археологічного, так і мистецького значіння. Р. 1929 Білоцерківський ОВК асигнував невеличкі кошти на розкопи і тим поклав початок археологічним студіям Білоцерківщини, за зразками інших ОВК, які раніше почали такі досліді по своїх округах. У зв'язку з цим Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН організував невелику експедицію, щоб археологічно дослідити Білоцерківщину. До її складу увійшли представник од ВУАК'у, керівник розкопами, В. Є. Коз-

¹⁾ В. Антонович, Археологическая карта Киевской губ. Москва 1895. Прилож. к XV т. „Древностей“.

ловська, та представники від Білоцерківського музею — Ф. М. Іванов і Я. Ф. Маслун. Після наради ухвалено перевести перевірочні розкопи у с. Ромашках, ракітянського р., звідки до музею надійшла певна кількість посуду з доби римських впливів та слов'янської. Це було за ознаку, що досліди В. Хвойки у цьому селі не охопили всіх місць з археологічними пам'ятками. Стверджувало це й те, що під час своєї подорожі до цих місць р. 1926, я бачила в глинищі (новітнього походження) у с. Ромашках дві людські довгі кістки і чула оповідання про „горщики“, що їх знаходять на вгородах. Усе це було за підставу, щоб насамперед поставити досліди у с. Ромашках, а далі розвідочні розкопи у с. Черепині Тетієвського р., звідкіля передано до Білоцерківського музею мальований посуд трипільської культури. Останнє місце є покищо єдиний пункт на Білоцерківщині, де знайдено сліди трипільської культури.

Якуже зазначено, територія Білоцерківської округи мало обслідувана археологічною стороною. Отже таке обслідування та реєстрація археологічних пам'яток, зв'язана з складанням археологічної мапи Білоцерківщини, повинні бути серед актуальних завдань роботи Білоцерківського округового музею.

Перевірочні розкопи у с. Ромашках Ракітянського р. Це поселення міститься у ланцюзі поселень, які тепер зіллялися — с.с. Шарки, Бакумівка, Ромашки, Телешівка. Усі вони відомі вже в половині XVIII ст. й належали до Білоцерківського староства¹⁾. С. Ромашки лежить на р. Гороховатці за 14 км на північ од станції Ольшаниці й розкинулося частково у долині, а частково на високості. Археологічні знахідки топографічно зв'язані з високим місцем села поблизу школи, сільсько-господарчого бурякового кооперативу та кам'яної церкви (збудованої р. 1843). У р.р. 1899 та 1901 пок. археолог В. В. Хвойка переводив тут досліди могил з насипами і могил полей поховання понад старим глинищем, що міститься на південний захід од церкви. Могили з насипами належали до часів середньовіччя на території України (т. зв. князівські часи) і дали досить ясного археологічного матеріял. Біля одного небіжчика знайдено рештки одягу із шнурками та низкою шовкових плетених гудзиків, гаптованих золотом. На грудях було 6 бронзових застібок у вигляді гачків, а на ногах заховалися залишки сап'янових чобіт з залізними підківками. Небіжчики були обкладені деревом²⁾. Окрім того, виявлено кілька непоруш-

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. III, К. 1905. Люстрація староствъ Кіевск. воеводства 1765 р., стор. 119.

²⁾ В. Хвойка, „Поля погребеній въ среднемъ Приднѣпровьѣ“ окр. відб. Зап. Русск. Арх. О-ва, т. XII в. 1, СПб 1901, стор. 11.

них поховань доби римських впливів (II—IV ст. н. е.) з трупопаленням і трупопокладенням. При них знайдено посуд, бронзові фібули, кістяні гребінці, глиняні прясличка¹⁾). Місцева людність зберегла деякі спомини про Хвойчині розкопи, проте ім'я його забула. Після цих розкопів, що не мали вичерпливого характеру, селяни й далі знаходили старовинні речі. Поміж місцевим учительством з'явилися аматори. Отже такий аматор був з учителя Бембера, що він навіть зібрав колекцію з речей, які або сам розкопував на селянських городах, або збирав у селян, що випадково їх викопували. Яка доля спіткала його збірку—невідомо. Сам Бембер помер перед 7 роками. Деякі старовинні речі (кілька посудинок доби римських впливів та речі з козацьких часів) їхні власники селяни передали представникам Білоцерківського музею, присутнім на розкопах.

Для розкопів обрано 5 місць, де В. Хвойка не копав. Поперше взято місце біля глинища порівнюючи недавнього походження, що міститься через шлях від кам'яної церкви на північний схід од неї. У цьому глинищі селяни знаходили людські кістки і в зв'язку з цим за 2 роки перед нашими розкопами Білоцерківський музей заборонив брати звідсіля глину. Площа, що межує з цим глинищем, була цілком вільна і, як кажуть селяни, тут не було переведено розкопів. За часів Хвойчиних дослідів тут були вгороди, а останніми часами її нічим не було засаджено. Досліджено площу біля кручі глинища і виявлено 5 поховань. Усі вони лежали просто у землі без слідів труни й знаходились або на цілику або у верстві близької до нього. Кістяки були випростані, зорієнтовані на захід, деякі з невеликим відхиленням, руки їх були витягнуті, а у одного покладені п'ястами на животі. Жадних речей біля них, як і у засипній землі навкруги їх, не було знайдено, окрім дрібних намистинок біля одного жіночого кістяка. Можливо, що ці похорони належать до поганських часів дуже ранішньої слов'янської доби (До Білоцерківського музею взято 2 кістяки цілком).

За другий пункт для перевірочних розкопів обрано місце понад старим глинищем, що його також не зачепили Хвойчини досліді. На вузькій смузі по стежці між урвищем та канавою під тином прокладено ряд квадратів на протязі 18 м. У східньому квадраті виявлено яму з битою цеглою та дикарем од млина, що тут стояв за часів Хвойчиних розкопів, а в західніх квадратах фрагменти посуду доби римських впливів та кілька слов'янських, а так само поруйновані поховання. До них належать рештки мабуть слов'ян-

¹⁾ Польові замітки В. В. Хвойки, зшиток № 4, стор. 20, 23.

ського поховання—заховалася потрухла дошка, що на ній, очевидячки, був покладений кістяк, бо довгі кістки з нього з залишками дерева знайдено вище. Трохи нижче біля дошки знайдено кістяний гребенець з бронзовими цвяшками (з поламаними зуб'ями), уламок залізної та бронзової речі дуже заокислені, очевидячки, з поховання доби римських впливів, поруйнованого похованням на дошці. Метрів за 3 на захід

с. Ромашки. Поховання в дубовій колоді. Біля нього фрагменти посуду з поруйнованого поховання доби римських впливів.

від цих поруйнованих похоронів виявлено рештки другого поховання доби римських впливів.—Завглибшки 0.50 м знайдено нижню частину з денцем з маленького посуду і глиняне прясличко. Глибше на 10 см мало не під цими речами були дрібні уламки кальцинованих кісток, прикриті роздушеною мисочкою гарного виробу ясного кольору. Мисочка була вкрита великим черепком з горщика з виразними слідами виробу на колі. Поміж кальцинованих кісточок знайдено довгу вузьку кістяну намистинку—пронизку, кісточку—амулет з отвором і три дитячі молочні зуби. Далі розкопи перенесено навгород селянина Пилипа Вишенського, що був

відмежований від цієї розкопочної площі тином з канавою. Досліди у цьому місці дали яскраву картину руйнування пізнішими похоронами князівських часів раніших поховань доби римських впливів. Тут виявлено похорон у довбаній дубовій колоді, зорієнтований точно на захід. У ньому був кістяк жінки, що заховався досить погано; жадних речей біля нього не знайдено. У головах частина колоди доховалася у вигляді будки й з правого боку мала сліди опалювання на чорне. З цього ж боку біля самої колоди знаходилося денце тонкостінної ясносірої посудки гарного виробу й горішня частина морської черепашки, що залишилися від похорону поруйнованого труною—колодою (див. світлинку в тексті), а під самою труною знайдено розкидані людські кістки, два шматки черепної коробки й частину нижньої щелепи невеликого розміру (черений зуб не виявлений, один з кутніх з діркою). Біля ножних кісток містилися фрагменти великого чорного тонкостінного посуду гарного виробу та уламочок якоїсь мідяної речі, що просяклася закісом¹⁾. Цей похорон у колоді, як це стверджували інші поховання горішнього шару та слов'янські черенки, належав до князівської доби, а до пізніших поховань, що він його поруйнував, доби римських впливів. Очевидячки, тут була похована дуже молода особа (за розміром кісток то з зубів р.р. 13—14) з посудом тонкого виробу і підвіскою з досить великої морської черепашки—порцеляника (сурчаса sp.).

Похорони у колодах властиві кочовицьким народам пізнішого часу. Трапляються у супроводі кінських кістяків на Дніпропетрівщині, а так само по р. Росаві та Росі²⁾. Проте окремі поховання у колодах відомі й серед типів пізніших слов'янських поховань і, можливо, являють собою запозичення з кочовицьких поховань. Як аналогію опалювання трун, можна навести повне опалювання їх, що було констатовано розкопами В. З. Завитневича у кол. Менській губ. Бобруйськ. пов.³⁾.

Другий похорон князівських часів (часів середньовіччя) на території України, що також поруйнував поховання доби римських впливів, виявлено на південь від труни—колоди за 10 м. Цей звичайний для князівських часів похорон являв собою скриньку збиту залізними цвяхами (знайдено у головах залишки поржавілого цвяха) з соснових дощок. У ньому

¹⁾ Найкраще збережену частину цього поховання у колоді вирізано та передано до Білоперківського музею.

²⁾ В. А. Городцов. Краткія свидѣнія объ археологических изслѣдованіяхъ въ Бахмутском уѣздѣ Екатеринославской губ. въ 1903 г. Окр. відб. з Сборн. Харьк. Ист.-Филол. О-ва, т. XVI, Харьковъ 1905, ст. 10, 11).

³⁾ В. З. Завитневичъ, „Формы погребальнаго обряда въ могильныхъ курганахъ Минской губ.“, окр. відб. з тр. IX А. С. т. I. стор. 10

був кістяк чоловіка, зорієнтований на захід з невеликим відхиленням на північ. П'ясть правої руки лежала на животі, а лівої на грудях. Ноги мали фізичний дефект — були зближені коліними, чом у вічі кидалася їхня кривина. Біля правої ключиці знайдено бронзове кілечко з незлutowаними кінцями, що заходили один за один і яке на ключиці залишило зелений закис. Ще перед тим, як виявлено зазначену труну, але поблизу того місця, де вона була, знайдено на глибині 20 см глиняний невеликий горщик (заввишки 7 см) доби римських впливів, де були кальциновані пташачі (?) кісточки. Безпосередньо під цим горщиком знайдено денце з долішньою частиною другого горщика, де були дрібносенські пташачі кісточки, шматочок кістяного гребінця з бронзовими цвяхами два черепки з грубостінного посуду. Коли труну розібрано під нею виявлено розкиданий і напівпотрухлий дитячий кістяк. Череп (напівпотрухлий) був *in situ* і був зорієнтований на північний захід. Усі розкопачні місця біля старого глинища були насичені битими черепками давнього посуду, з якого 90% принадало на черепки доби римських впливів і 10% на слов'янські.

Отже перевірочні розкопи у с. Ромашках ствердили Хвойчині спостереження про те, що ця місцевість була залюднена за доби римських впливів і пізніше за князівських часів і подали додаткові матеріали. Ця територія південної Київщини за часів ранішнього середньовіччя на терені України являла собою частину князівських земель, що близько підходили до степу. Тому особливо цікавий факт, що тут виявлено стале оселення за князівських часів, яке разом з близьким Шаргородським городищем утворювало тут міцну твердиню проти кочовиків.

Розвідочні розкопи у с. Черепині, Тетієвського р. мали на меті виявити залишки трипільської культури, досі не знайдені на території Білоцерківської округи. С. Черепин міститься за 8 км на північ від районного м. Тетієва. Село розкидане по лісових високостях та ярах, якими протікають джерела, що впадають до р. Молочної. Саме поселення виникло раніше від с. Ромашок. Воно в половині XVIII ст. належало до Брацлавського повіту Брацлавського воеводства¹⁾.

Тут експедиція оглянула місце, де р. 1925 селянин М. Ганчарук знайшов мальований посуд, що його передано до Білоцерківського музею, і констатувала залишки трипільської культури на підвищенню км за 3 на північ од села Черепина в урочищі „Пилипів хутір“. Тепер це місце почато

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. V, т. II, ст. 186, 277, 463; 581.

розорувати, а ще недавно воно було під лісом, що почасти ще зберігся й тут. Траншея виявила дуже поруйнований дубовим корінням стан залишків трипільської культури. Знайдено окремі шматки печини, на яких подекуди заховалися невиразні відбитки дерева, окремі черепки як мальованого, так і немальованого посуду культури В (фарба здебільшого погано зберіглася), шматочки крем'ячків, уламки гранітних ручних жорен, тваринні кістки. Знайдено дві групи черепків. В одній з них, що складалася з фрагментів великого мальованого посуду і уламка вінців дрібномереженого посуду знайдено маленьку сокірку з м'якого каменю ясно-білястого кольору. Земля була заповнена тонкими та грубшими корінцями. Горішню верству складав лісовий суглинок, цілик являв собою жовту глину. Узяті зразки ґрунтів.

Дуже обмежені кошти, що залишилися в розпорядженні експедиції, знов же й те, що у лісі Солодкому недалеко від ур. „Пилипова хутора“ був могильник, який, як довідалася експедиція, почасти був поруйнований місцевими шукачами скарбів, примусило експедицію в розкопах оселі трипільської культури обмежитися розвідочною траншеєю і на останні гроші виявити характер поховань в ур. „Солодкому“. Це урочище міститься в лісі на захід від ур. „Пилипів хутір“ поблизу кутка с. Черепина „Солодкого“. Тут констатовано дві групи могил (до 1 м заввишки), що з них кілька розкопали раніш місцеві шукачі скарбів, які залишили на них вузькі ями. Розкопано дві непорушені могилки в різних групах (одну коштом Білоцерківського музею, другу коштом Київського Історичного музею). В обох могилах (в одній наглибині 1.20 м, у другій—1.80 м) виявлено поховання із спаленням. Обидві купки палених людських кісток лежали просто у землі. Жадних речей не знайдено, окрім кінчика залізного ножа (що нагадує скитський) у могилі другої групи. На жаль, за браком коштів не можна було перевести тут ширші досліді. Проте, зважаючи на безперечно значне наукове значіння цих пам'яток, треба ці досліді запровадити до плану археологічного дослідження Білоцерківщини.

Усі речі, здобуті під час перевірочних та розвідочних розкопів у с.с. Ромашках та Черепині (окрім розкопочним матеріалів могили другої групи у лісі Солодкому, переданих до Київського музею) передано до Білоцерківського округового музею.

Розкопи у с. Дідівщині, Фастівського р.

Ці розкопи переведено під керівництвом д. чл. ВУАК'у В. Є. Козловської у вересні—жовтні р. 1929 коштом Все-

українського Археологічного Комітету ВУАН за участю співробітника Київського Історичного музею В. А. Мазура.

Це село лежить на р. Ірпені за 14 км на північний захід од станції Фастів. Поселення давнє; у документах згадується вже у XVI ст.¹⁾ Є оповідання, ніби раніш тут існувало поселення, яке поруйнували татари. Щодо походження назви, то існують перекази, що зв'язують її або з першим оселенням тут діда, або з давнім шпиталем для дідів. У XVII та XVIII ст. село було у володінні монастирів та взагалі духівництва, хіба за деякими вийнятками: За Хмельниччини воно згадується в складі Білоцерківського полку і за ревізією 1654 р. його поруйнували татари та поляки і „ныне пусто“²⁾.

У другій половині XVII ст. це село разом із с.с. Голяками та Томашівкою було в складі Романівського староства, а в другій половині XVIII ст. ці села належали до Житомирського повіту Київського воеводства. Наприкінці XVIII ст. тут було володіння Долгорукових, а від початку XIX ст. це були маєтності Хоєцьких. На жаль, історичні відомості про с. Дідівщину нечисленні. Воно лежить на лівому низькому березі р. Ірпеня. На правому березі заховалися рештки лісу. Чималий ліс є в напрямку м. Фастова та с. Веприка. У самому селі до р. Ірпеня вливається джерело Жарка. Розкопи переведено в двох місцях за селом—у напрямові с. Томашівки і в напрямові с. Веприка.

Перше місце обрано для розкопів тому, що з нього ще з р. 1926 до Київського Історичного Музею почали надходити археологічні речі й тим відзначили с. Дідівщину як новий пункт решток культури доби римських впливів та інших. Перед розкопами переведено попередні розвідки, що зтвердили ці дані і точніше зафіксували топографічне становище археологічних пам'яток³⁾. На підставі цих розвідок зазначено три пункти для розкопів—1) урочище: „Дальня Панора“, поблизу кута с. Дідівщини „Заріччя“—цвинтарище доби римських впливів (Розкоп I). 2) Місце понад р. Ірпенем біля кутка „Заріччя“ і почасти на вгородах в цьому кутку. Цей пункт міститься поблизу першого місця—оселя доби римських впливів. (Розкоп II). 3) Хутір Млинок, приблизно на південь від с. Дідівщини (Розкоп III).

Розкоп I взято біля глинища, де за вказівками місцевого прихильника старовини селянина Тодоса Кириловича Борисова, що особисто брав участь у розкопах, знаходили „трупи“

1) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VI, т. I, К. 1876, ст. 262.

2) Акты южной и западной Россіи. т. X. СПб. 1878, ст. 800.

3) Див. статтю К. Коршака: „З праці семінару при Археологічному відділі Вс. Історичного Музею ім Шевченка у Києві“.— „Хроніка археології та мистецтва“ ч. 1, 1930. стор. 62, 63.

та горщики. В одному місці у стінці глинища, справді, стреміла ножні людські кістки. Розкопи у цьому місці виявили новий тип поховання доби римських впливів без посуду. Тільки один дитячий похорон з трьома невеликими посудинками становив виняток. Було так само сконстатовано лиш один тип поховання — трупокладання. Загальне положення кістяків випростане; небіжчики зорієнтовані або на захід з відхиленням або на північ, так само з відхиленнями. Речей при них жадних не знайдено, окрім намистинок біля жіночих кістяків, та на місці одного зовсім поруйнованого похорону (очевидячки, під час вибирання глини) знайдено кістяний гребінець та залізне шильце. Поміж варіантів поховання треба відзначити цікаве поховання, при якому небіжчицю було покладено на спині, а ноги зігнуто під кутом колінами догори. На цьому ж цвинтаріші поміж поховань виявлено вогнище, де палили жертви та звідкіля брали вугілля для похоронного ритуалу (про цей ритуал свідчать кальциновані кістки та вугілля, що їх знайдено по різних місцях на цвинтаріші).

Розкоп II (за 247 м на південний-схід від розкопу I) прокладено біля неглибокого урвища понад р. Ірпенем, що тут робив досить прикрі закрути. У цьому місці із стінок урвища стреміла пещина (перепалена глина), черепки з посудин доби римських впливів та тваринячі кістки. Прокладено розвідочну траншею за 4 м від урвища. Тут виявлено частину поруйнованого житла напівзаглибленого в землю, черинь обпалений начервоне з попелом та рештками білої долівки — обмазки навкруги. Знайдено багато тваринячих кісток, залізні ножі, фібулу римського провінційного типу з ясного бронзового сплаву, (див. фото на обкладинці), велику кількість черепків з глиняних посудин¹⁾. (Краще збережену частину череня вирізано й приставлено до Київського Історичного музею).

Розкоп III переведено на хуторі Млинку за 1—1½ км на південь од протилежного (кутку „Заріччя“) кінця с. Дідівщини (куток „Жарка“). Розкопи тут мали розвідочний характер. Хутір Млинок розкинувся на центральній частині великого городища, оточеного валом. Ще недавно більша частина городища була під мішаним лісом, нині на городищі ліс вирубаний, але ліс залишивсь тепер за валом з південного, півд.-зах. та півд.-східнього боку, при чому з півд.-східнього боку вал городища входить у ліс. Городище замкнуло у собі частину р. Ірпеня та другу річку, яка тече від с. Вен-

¹⁾ Матеріал з розкопів I та II після спеціального опрацювання буде виданий в монографічній праці автора про культуру доби римських впливів на терені України.

рика і яка колись то впадала в Ірпень, а тепер перетворена на ставок. На вгородах у центрі городища, як кажуть селяни, знаходили печину, бронзові і залізні речі та монети XVII і XVIII ст. У валах в місцях, де їх перетяли шляхи, видко прошарки вугілля, що стосуються до їхньої внутрішньої конструкції. Розкопи виявили рештки мазанкових будов, що мають певну аналогію до споруджень трипільської культури т. зв. „точків“. Печина в одному місці лежала двома шарами з окремих великих шматків перепаленої глини і мала відбитки дерева з долішнього боку; горішній бік її був пофарбований на білий колір. Траплялися окремі шматки печини перепаленої на жужелицю. Колір її від червонувато-брунастого, не темного, до чорного. На підставі керамічного матеріалу як з розкопів, так і зібраного на поверхні або на валах, це городище можна датувати часами залізної доби—очевидячки, найостаннішими століттями перед нашою ерою (з городища здійнято пляна)¹⁾.

Окрім розкопів переведено подорожі в околиці с. Дідівщини—на уроч. „Гарбарське Поле“, уроч. „Вал“, уроч. „Кателянка“ (поблизу с. Томашівки). У цих місцях сконстатовано рештки слов'янських осель. У них взято зразки кераміки та уламки тваринячих кісток.

Розкопи у с. Дідівщини дали дуже цікавий науковою стороною матеріал. На жаль, невеликі кошти, що їх заасигновано на р. 1929 не дали спроби ширше розгорнути тут досліді. Отже ці досліді треба вважати тільки за початок ширших, які необхідно перевести найближчими розкопчними сезонами.

Р. 1930 археологічні досліді на території білоцерківської округи було продовжено завдяки асигнуванням на це коштів від білоцерківського ОВК.

¹⁾ Під час розкопів знайдено так само уламок кам'яного просвердленого молота і крем'яні уламки, що залишилися від поселення часів пізнього неоліту, або енеоліту, залишки якого поруйнували оселяники городища.